

פרשת ויקרא תשע"ד - תוספת

תוספת: איורים מהסדר של מלאכת הקודש של חברי הח'ק בפראג בתקופת בעל 'נודע ביהודה'

מבוא

העיר פראג הגדולה הותירה לנו שלל של חפצים קודש, ציורים ותמונות מהוויי היהודי שלהם משך מאות שנים. בין המשכיות שהשאירה אחריה הקהילה היהודית העתיקה בפראג, נמצאת סדרה של איורים המתעדים את סדר החברא קדישא בפראג – שתיים עשרה תמונות במספר, בסביבות שנת תקל"ג, ממש ערב חקיקת החוק שזעזע את הנוהג בח"ק. תמונות אלו הוצגו בחדר-הטהרה הגדול והמרשים בפראג, והיו תלויים ועומדים עד מלחמת העולם השנייה.

רבות יש להסיק מעיון בציורים אלו. למען יבין הקורא, הרחבתי קצת בנתינת הסבר ורקע לכל ציור הנותן לנו "תמונה חיה" של פעולת הח"ק בפראג בתקופת הנוב"י [להלן: רבנו], בנוסף לכך הוספתי השוואות ומקבילות מתוך מכתב רבנו שיפורסם ביריעה הבאה, וכן לתקנות שתוקנו בפראג בתקפותו המובאות בשכיות חמדה: פנקס הח"ק (המוזיאון היהודי פראג, מס' 422), וכן בסדר לח"ק בפראג שנדפס אחרי פטירתו בהכוונת בנו הראב"ד רבי שמואל ובית דינו, בשם 'זכרון ליום אחרון'. נוסף להם אעלה על גבי הכתב אמרות ועובדות מהן נדירות ביותר של רבנו רבן של ישראל הקשורים לנידון.

ולהוי ידוע שרוב מנהגי הח"ק באיזורים אלו, היינו: מורביה בוהמיה ולאחר מכן אוסטרו-הונגריה, נובעים ממנהגי פראג, שעיקר תקנותיהם נוסד בשנת שכ"ד תחילה ע"י רבי אליעזר אשכנזי ולאחריו ע"י מהר"ל מפראג.

את המבוא אחתום במאמר -פלאי ואינו מפורסם- של הנוב"י בשבח מנהג הח"ק (בעירו): סדר הלבישה של המת לאחר הטהרה היה מהמכנסים ועד לראש. על מנהג זה, למה לא להתחיל עם הראש כדי לא להשאירו ב'גילוי ראש', וענה ואמר: "שאין להרהר אחר מנהגי הגאון מהר"ל מפראג כי כל מנהגיו וחוקותיו על אדני פז בנגלה ונסתר מיוסדים, ועל פיו אנו חיים, ואין לנטות ימין ושמאל מכל אשר יצא מפה הקדוש. ולפי דעתי הוא סידר את סדר הלבישה, כסדר לבישת בגדי הכהונה אצל הכוהנים משרתי השם, שהמצנפת והמגבעת חובשו לבסוף", זכרון ליום אחרון, פראג תקפ"ח, ח"א דף נד ע"א.

התמונה הראשונה: מראה את ביקור הרופא לפני הגסיסה ושנבצר ממנו להחלימו, וקבע את מותו.

הרופא הוא ר' יונה ייטלס, רופא הקהילה המפורסם במומחיותו, שהיה מקורב ביותר לבעל נוב"י.

שבחו של ר' יונה בפי חכמי פראג:

רבי אליעזר פלעקלס משבחו: "הרבני הנגיד החכם השלם, הרופא המפורסם ר' יונה", תושבה מאהבה, ח"א סי' קצח, וראה עוד בסימנים: ל, מז, מח, ובח"ב או"ח סי' רלז.

רבי בצלאל רנשבורג מהללו: "הרופא מומחה לרבים, מו"ה יונה ייטלס אסיא רבא דקהילתנו", הורה גבר, דף י ע"א

אגלה כאן שתי עובדות לא ידועות לגבי הנהגות תלמידיו עם פטירתו. הנוב"י גסס זמן רב, כיממה. ועל פי פקודת הגאונים ב"ד מ"ש, ערכו 'משמורות אחר משמורות' של תלמידיו 'בתוך בית הכנסת שלו' שהיה סמוך ונראה לחדרו שבו הוא שכב גוסס, התלמידים עמדו צופים "כל היום וכל הלילה ולא פסקו פומייהו מללמוד משניות סדר קדשים". אחרי שקבעו את מיתתו כבר היה אחרי חצות הלילה, הניחו את חיבוריו כלפי הראש, בחורים תלמידיו סיבבו את גופתו וה'משמר' שמר על 'הלנת המת' עד למחרת בצהרי היום[!]. וכל הזמן ספרו בשבחו, וחזרו על חידושי תורה שלו, הנהגה זו ציווה הנוב"י בעצמו עם פטירת הראב"ד רבי מאיר פישליס, (זכרון ליום אחרון, פראג תקפ"ח, ח"א עמ' דף יז ע"א, דף כ ע"א).

תמונה שניה: אמירת הבקשות והפסוקים ע"י חברי הח"ק [תשעה במספרם] העומדים סביב המיטה.

וכך מנהג ישראל, וכלשון הנוב"י בתשובתו שתתפרסם ביריעה הבאה: "ובפרט דבכל מקום ומקום שיש קהל ישראלים יש להם חבורה מיוחדת לזה, והמה באים תיכף כשהוא גוסס והם אינם זזים ממנו ועומדים עליו עד יציאת נשמתו"

וכך נקבע בסעיף קא שבפנקס ח"ק של פראג: "אם ח"ו אחד גוסס ב'הקדש' [בית-החולים של הקהלה], תיכף ייגשו אליו שלושה מהח"ק, מלבד השמשים, ומוכרחים לשהות שם עד אחרי הגסיסה, בין ביום ובין בליל..."

ובסעי' עד פירטו "אצל אשה גוססת יהיה ג"כ אחד מן השמשים" (פנקס הח"ק, דף צ ע"ב)

בתשובתו זו מוסר הנוב"י תמונה מאמירת הפסוקים: "ותיכף כשמרגישים במראית עיניהם שהוא כבר מת, אעפ"כ אינם נוגעים בו, והמה ע"פ נימוסי ומנהגי החבורה אומרים פסוקים ותחינות ובקשות שיש בהם שה"י איזה זמן מועט, ערך חצי שעה".

בפנקס הח"ק (כת"י), דף מג ע"א ישנה תקנה מיום ה' באייר שנת תקמ"ח: "שלא ישיחו הקברנים היושבים אצל הגוסס שום שיחה בטלה, ולכל הפחות ישבו שנים או שלושה קברנים אצל הגוסס, שהם יתפללו התפילות שב'מעבור יבק' חצי שעה בחוזר חלילה".

לכמה שנים היה רבי משה ב"ר מאיר פישל'ס ראש החברה. בר"ח סיום תקס"ו תיקן –בין השאר- תקנה תמוהה: "אם יהיה גוסס ב'הקדש' אפילו בלילה, מחוייבים שלושה קברנים לילך להקבר ולישב שם בשעת גסיסה, מלבד שמשים גראבר. חוץ מזקן דח"ק, פטור מהתחייבות זאת" (פנקס הח"ק, דף מט ע"א).

במנהג פראג מחולק אמירת התפלות לשלושה שלבים. בהתחלת הגסיסה [ישוב כדומס"] ישנם תפילות ארוכות:

י"ח מזמורי תהלים, י' פסוקים בתורה ה' בנביאים ו' בכתובים. שוב שלושה מזמורי תהלים, ושוב פסוקים אחרים בתנ"ך. אנא בכח, מזמורים סז, צא, קטז, קיח, קנ. שוב פסוקי תורה: קרי"ש, פסוקי נ"ך, י"ג מדות, פסוקי תורה, תפלה ארוכה וי"ג עקרים.

כשמתחיל שינוי בפני הגוסס: פסוקים שונים, שמע ישראל ופסוקי קבלת עומ"ש. כשמתחיל שינוי גדול על פני הגוסס, אומרים קובץ של כ-25 פסוקים. ואחרי בדיקת הנוצה, אומרים הפסוק: אדני בם בקדש את כל גבה יראה, ועוד קובץ של פסוקים (זכרון ליום אחרון: מנהג ח"ק של פראג, פראג תקצ"ח, דפים כ-מב)

תמונה שלישית: מראה את הנחת המת על הארץ ותפירת התכריכים עליו.

וכלשון הנוב"י במענתו: "ואח"כ משימים נוצה קלה מאד סמוך לנחיריו, ומשמרים עצמם בל יגעו בבשרו שלא לקרב מיתתו, כי אולי עדיין יש בו רוח חיים, וכשהנוצה מונחת איזה זמן... ורואים שאין הנוצה עם רוב קלותה תנועע אף תנועה קלה כלל וכלל, אז מחזיקים אותו שמת ודאי, ואח"כ לוקחים אותו ממטתו ומניחין אותו על הקרקע, ואח"כ מתעסקים בתכריכיו". [הפלא שלא ציירו את בדיקת הנוצה].

מנוסחה של תקנה אחת משנת תקפ"ח אנו מתוודעים שגם אחרי הנחתו על הקרקע, המשיכו באמירת תפילות: "אחר הנחת המת ב"מ על הקרקע יעמדו שבעה אנשים מח"ק אשר נקבו בשמות ע"י הכרזת השמש, ויאמרו סביב המת שיר של פגעים" (פנקס הח"ק, דף סג ע"א)

בפראג נהגו להלבישו בשמונה בגדים, רמז נתנו לכך: "יכול להיות שראשוני פראג תקנו סך הכל שמונה בגדים כלבישת כהן גדול" (זכרון ליום אחרון, דף נע"ב, וראה לעיל בסוף המבוא)

בתמונה הרביעית: מופיעים תופרי התכריכים

סדר התופרים מתואר ב'זכרון ליום אחרון' (עמ' 49) [תרגום מאידיש-דייטש]: בתקופה הקודמת היו נשים צדקניות תופרות את התכריכים, על פי רוב בחצר הקלויז "קלויז האפע", ובתקופת החורף, בבתי השמשים.

בהמשך מתואר צורת הבדים, וכן שהיו נשים צדקניות שבחייהם הכינו לעצמן את תכריכיהן ורקמו עליהן פסוקים. כן ישנה שם אזהרה היות וקרו מקרים מזעזעים שהמתים הוצאו מקברם, ולא ידעו ולא הבינו האיך ומה המניע לכך, עד שעלו שהסיבה היא: שודדי קברים שבזזו את החוטי זהב וכסף שרקמו בהן את הבדים, ומאז הפסיקו לרקום בחוטים יקרי-ערך.

[גם היום המנהג לתפור התכריכים בידיים, ולא במכונה].

התמונה החמישית: ממחישה את סדר הטהרה והרחיצה

אחד מההבדלים המשמעותיים בין נהגי הרחיצה בקהלות אשכנז הוא, האם בעת הרחיצה היה המת מכוסה בסדין או מגולה לגמרי. הציור הנוכחי מוכיח שבעת הרחיצה לא היה המת מכוסה בבגד כלשהו, וכן מפורש בפנקס כת"י, ובשנים יותר מאוחרות הוסיפו לכסות את הערווה עם בד. במכתבו תיאר הנוב"י בפרוטרוט את סדר הרחיצה: "ואח"כ מתעסקים בתכריכו וחפירת הקבר, ואח"כ כשכבר נשלם חפירת הקבר, באים בני החבורה המיוחדים לזה, ומגביהים אותו מהקרקע ומניחים אותו על השולחן ורוחצין אותו מכל זוהמא וחלאה, וכל הזוכה ברחיצת איזה אבר למצוה יחשב, ומכבדין זה את זה, וכשגמרו רחיצת כל גופו מסרקין זקנו ופאות ראשו במסרק, וכל זה צריך שיהי' עכ"פ ג' או ד' שעות ממיתתו עד כלות כל המעשים הללו, ואח"כ מלבישים אותם תכריכי המת". הרי מפורש בדבריו שרוחצים אותו ערום.

בפנקס הח"ק סעי' נא-נד, מתואר בארוכה סדר הרחצה.

בסעיף עו מפורש "על פי תקון הקדמונים" שרק לאותם האנשים שהקפידו בחייהם לטבילה, זוכים להתרחץ ע"י ט' קבין. נעתיק תקנה אחת מרוב ייחודה, מיום ט' באייר תקמ"א (כת"י דף מז ע"א): אז הוסיפו עוד 'זכאים' הראויים שישפכו עליו ט' קבין, ולא די לו ברחיצה גרידא:

"חבר בח"ק שהוא בן תורה וידוע לרבים שהיה קובע עתים לתורה בכל יום. או שהיה מבורר אצל הח"ק שתי שנים רצופין. אבל מי שאינו כן הרשות ביד הגו"מ מי הוא הישר בעיניהם [...] לתת לו תשעה קבין".

ומופלאה ביותר היא שהנוב"י הוסיף מדיליה למנויים עד כה, כפי שחרוט ב'זכרון ליום אחרון' (דף נב ע"ב) [תרגום מאידיש-דייטש]: "על פי הוראת הגאון הגדול מופת דורנו אב"ד דקהלתנו מוהר"י סגל לנדא זצ"ל מצווים אלופים גו"מ דח"ק, לציווי נוסף, לרחוץ בתשעה קבין כשהנעדר ביקש על כך לפני מותו".

כפי הנראה בציור, המת מונח וראשו כלפי מעלה, וכמה מתעסקים סביבו, היינו שכל חבר מטפל באבד אחד. בציור

מטפל הראשון בראש המת. ואכן בפנקס מובא סדר הרחיצה: קודם ראשו תחילה ואח"כ כל גופו בזה הסדר: הפדחת, הצוואר, אוזניים, אצבעות ידיו ורגליו, אחד מצד שמאל והשני מצד ימין, ומנקים אותו היטב ולא משאירים שום לכלוך, ואח"כ סורקין שערות זקנו, ואם נשרו בעת הרחיצה שערות, יכניסו אותן תוך שק (זכרון ליום אחרון, דף נב).

בציור רואים, שבעת הרחיצה, חברים אחרים - ולא מאלו העוסקים ברחיצה, אומרים תפילות ופסוקים.

על הקיר תלויה טבלה עם המילים 'ויען ויאמר'. מנהג פראג שאחרי הרחיצה הקברנים מזלפים את ראשו ביין, ומי שכובד בזילוף מתכבד באמירת קבוצת פסוקים המתחילה בפסוק 'ויען ויאמר אל העומדים לפניו הסירו הבגדים הצאים...' (זכרון ליום אחרון, דף נג ע"א)

על השרפרף נראים תכריכי הנפטר, מוכנים להלבשתו מיד לאחר הרחיצה.

תמונה שישית: מדגימה את הוצאת המת מביתו, והתרמת צדקה ע"י אחד מזקני החברה

כיוון הוצאת המת הוא ברגליו תחילה.

המתרים הוא מהזקנים, ועומד לפני המיטה, בדיוק כפי שנקבע בתקנות הקהילה (סעיף מז משנת תפ"ט) התקנה מונה כמה מתרימים עם קופסאות צדקה בידיהם יתייצבו לפני המת, ומדגישה שבעת הוצאת המיטה כולם יעמדו "לפני המיטה". סדר המלווים ומחזיקי קופסאות הצדקה, מפורט בזכרון ליום אחרון, דף נא. ובעת נתינת הצדקה, יאמר: הריני נותן פרוטה זו לצדקה שעל כל ישראל ועל פלוני זה הפטר למנוחת נפשו בגן עדן...".

אעתיק תקנה אחת הנוגעת לנתינת צדקה בעת הלוויה.

"התקנות הללו שתוקנו ח"י אייר תקמ"ו ישרים הם להעלות על לוח התקנות הללו. וגם האלופים גר"מ גזרו אומר להעלותם על הספר. ואלו הם:

- א. כאשר שע"פ חוק המלכות להוליך כל המתים ב"מ מחוץ לעיר. כן מהראוי שגם בבית הקברות החדש שמחוץ לעיר יעמיד ג"כ ביקס לגבות צדקה תציל ממות. ואותו שיגבה המעות יחזיק הביקס בידו עד [...] לכאן ואז ימסור הביקס להפרנס החדש דח"ק, והוא הפ"ח ימנה המעות לכלות כל חודש.
- ב. לכל הפחות ילכו על פי הגורל [...] ארבעה אנשים, ואצל קבורת אשה שני אנשים.. בקבורת למדן יושב אהל וכן אצל קבורת חבר בח"ק מהראוי שילכו כפליים לפי ערך המספר ילכו לקבורת שאר בני אדם" [נחותמים ראשי החברה] (פנקס ח"ק פראג, דף מב ע"א)

התמונה השביעית: מראה את חפירת הקבר

בשו"ע (שלט, א) נפסק שאין לחצוב את הקבר רק אחרי המיתה.

תקנות והנהגות לחפירת הקבר מבוארות בארוכה ב'זכרון ליום אחרון', דפים מז-מט.

תקנה ייחודית מצאו בפנקס הח"ק (דף מד ע"א) מיום ערב ר"ח סיון תקנ"א: שהחברים המיועדים לטהרה ורחיצה, לפני גישתם למלאכתם יש להם לבקר בבית הקברות כדי לחזר בתשובה!

ואלו דבריהם משנת תקמ"ח:

"עיקר הלויית המת היא משום יקרא דחיי ודשכבי, לזה מנהג קדום הוא שהח"ק קודם שילכו לטהרת המת מתקבצים

כולם תחילה על הקברות, ואחרי כן ילכו אחר המת, כדי להלך ברגש ולפי כבוד החברה, והוא יקרא דחיי ודשכבי. והנה ראיתי... שרבים ילכו למקום המת אף קודם הליכת החברא, וכאשר יבואו החברא כבר נתמלא חדר המת, לכן מהראוי להודיע לבני החברא שלא יעשה כזאת, שלא לילך שום אחר מהחברא למקום המת, חוץ מאותם הלומדים אצל הב"מ, ואם יעבור ע"ז, לא בלבד שלא לכבד אותו בשום דבר אצל אותו ב"מ וכ"א גם לפי ראות עיני גו"מ אשר יושבת עליו שום קנס". תקנה זו חודשה מידי כמה שנים.

התמונה השמינית: מציירת את נשיאת הכתפים עד שערי בית הקברות

מתקנת הקהלה: בעת הגיעו הכתפים לשערי בית הקברות, הכריז השמש בקול רם מזמור 'יושב בסתר' (פנקס ח"ק, סע' כד)

בעת הלוויית רבינו הרכיבו לכבודו מיטה מיוחדת, בכך ששתי המוטות היו ארוכים ביותר, כדי שתלמידיו יוכלו לנשאו (זכרון ליום אחרון, דף נה ע"א, הערה 1).

התמונה התשיעית: ממחישה את הרב המספיד

בשו"ע נפסק על מי שצווה שלא להספידו, יש לשמוע בקולו. אבל נחלקו האחרונים האם הלכה זו חלה גם על 'אדם גדול' (סי' שמד ופת"ש שם). רבי אליעזר פלעקלס מספר על רבו המובהק - רבנו בעל הנוב"י שהספיד את בעל 'פני יהושע' למרות שהשאיר צוואה שלא להספידו "לפי שהיה רבן של כל בני הגולה", (תשובה מאהבה, ח"א סי' קעד, ששמע מידידו "רבי ליב פישליס שראה כך בין כתבי הקודש מאביו מ"ו הגאון רבי מאיר פישליס, שכתב ששמע ממורינו הרב הגאון [הנוב"י]...").

לאחרונה התגלה כתב יד זה של רבי מאיר פישליס, בהגהותיו למסכת סנהדרין דף סח: "מעשה היה שהרב המחבר פני יהושע צוה לפני מותו שלא להספידו, והגאון מה"ר יחזקאל אב"ד דק' פראג עשה עליו הספד גדול, והביא ראיה מדברי תוס' אלו..." פורסמו ע"י הרב יהושע מונדשיין, כבוד חכמים: מליובאוויטש, ירושלים תשמ"ב, עמ' קיג. לגופו של ההיתר ראה עוד תשובה מאהבה, סי' רז, ולשון חכמים, סי' כט; וע"ע דרשות חת"ס, ח"ב עמ' שצ-שצב לגבי צוואת חמיו רעק"א [וראה היטיב בדברי גליון מהרש"א], ושו"ת מנחת אלעזר, ח"ב סי' סג).

גדולי ישראל כבר בדור שלאחריו השתמשו בהיתרו זה: בהספדו על רעק"א מעלה רבי יעקב מאיר פאדווה אב"ד בריסק את ספקו לגבי היתר להספידו: "כאשר באה שמועה שנפטר כבוד רבינו הגדול החסיד רבן של ישראל אשר שמו מסוף העולם ועד סופו הוא רבינו עקיבא איגר ז"ל, ולא הארכתי כל כך בשבחיו, כי נשמע שציווה שלא להספידו... אף שקצת תשובות כתבו שהוא דווקא לחכם מופלג, אבל לא ליחיד הדור כמו רעק"א שהיה יחיד בדורו ממש בתורה וחסידות. וכן הספיד הנוב"י את הפני"י... עם כל זה אנכי עשיתי בדרך הממוצע לקצר בשבחיו", נחלי מים, ווארשא תרמ"ג, דרוש כג. כן נשאו ונתנו רבי יוסף שאול נאתנזוהן עם רבי שמעון סופר בפסקו של רבנו, ראה דרשות חת"ס שם, בהערותיו של רי"נ שטרן.

רבי זוסמאן סופר אב"ד פאקש קשר דברי הספד לכבודו של בעל ה'ערוך לנר' למרות שציווה שלא להספידו, וסמך בין השאר על התירו של רבנו. והוסיף מעשה רב שהחת"ס הספיד את הצדיק המפורסם רבי מאיר ווערטהיים, למרות

פרשת ויקרא תשע"ד - תוספת

צוואתו, "אפילו הכי הספידו לפני מיטתו", מלאה קטרת, פאקש תרס"ג, דף לב ע"ב.
בפנקס הח"ק (סע' קא) מובאת תקנה שלאשה אין להספידה כי אם פעם אחת.

התמונה העשירית: מביעה את נשיאת המת מסיום ההספד ועד הקבר

התמונה האחת עשרה: ממחישה את הרכבת הארון בבית הקברות

מיקום הרכבת הארון בבית הקברות, נזכר כבר במהרי"ל (הלכות שמחות, סע' ח) שברוב המקומות נוהגים לעשות את הארון בשטח בית הקברות.

ביום כ"ו בחשוון תקע"א תוקן: "כאשר עשיית הארון למת הוא מצוה רבה, בכן מהראוי לתקן אם יהיה הנעדר ח"ו תופש ישיבה ומפורסם למופלג בתורה יצו אגו"מ [אלופים גבאים ומנהיגים] על אנשי ח"ק לעשות ארון בקנס על העובר לו. ולא יהיה בתוך הבאים לטהרה ולקבורה. כאילו התעצלו בהספדו של ת"ח..." (פנקס הח"ק, דף נ ע"ב)

בשנת תקע"ה היה רבי ישראל לנדא בנו של הנוב"י ראש החברה. וביום ח"י באייר דהאי שתא תיקן כמה תקנות, ביניהן תקנה אחת לגבי עשיית הארון, ממנה מתבלטת חשיבות העבודה:

"בהיות שכל צרכי המת עכצש"ת נעשים ע"י אנשים מהחברא ברבים, ואיש את רעהו יעזורו ומלמד לו איך לעשות. רק עשיית הארון הנעשה ע"י השמשים, וזה קצת מעשה אומן, ורובם מבני החברא לא הורגלו במלאכה זו. לכן כל איש מהחברא שנה אחת קודם הגיע לזמן הראוי לכשרי קהל, אם יהיה ח"ו בר מינו, ילך אל המקום אשר נעשה שם הארון ויראה וילמד למען אם יקרה ח"ו איזה אונס להשמשים שיוכל לעשות הארון ע"י צעירי החברא.

[חתימת ידו] ישראל בהגאון האמיתי מוה"ר יחזקאל מפראג זללה"ה

התמונה השתים עשרה ממחישה את הורדת הארון אל תוך הקבר

חברי הח"ק מורידים את הארון אל תוך הקבר בעזרת חבלים, אולם הארון עדיין פתוח, המכסה מוחזק על ידי אחד מהחברים העומד בצד, מוכן להרכיבו ולסגרו (וראה אצל הרב דניאל שפרבר, מנהגי ישראל, ח"ו, עמ' קא-קג).

הפלא שאין ניכר סימני קריעה בבגדי האבלים העומדים בצד בהבעה בוכייה.